

βάλλονται στά άτομα. Ἄλλά ἡ κοινωνική νομοτέλεια δέν παίρνει τή μορφή τοῦ μηχανικοῦ ἢ τοῦ δυναμικοῦ καθορισμοῦ, πού χαρακτηρίζει τά φυσικά φαινόμενα. Ἐδῶ ὑπηρεῖται ἡ ἔννοια τῆς δεσπόζουσας τάσης καί τῆς πολλαπλῆς δυνατότητας, καθῶς καί ἡ παρέμβαση τοῦ ὑποκειμενικοῦ στοιχείου. Οἱ ἀντιφάσεις τοῦ κοινωνικοῦ γίνεσθαι, καί προπαντός οἱ ἀντιθέσεις τῶν σχέσεων παραγωγῆς, προσδιορίζουν τά πλαίσια τῆς ἐλευθερίας καί τῆς ἀνελευθερίας. Μέσα σ' αὐτές τίς ἀντιθέσεις θά κάνει κάθε φορά τήν ἐπιλογή του τό ἄτομο, ὠθούμενο ἀπό συμφέροντα, φιλίες, φόβους, συναισθηματικές ἐξάρσεις, δέσμιο τῆς κοινωνικῆς του προέλευσης καί τῆς ἰδεολογίας του. Κάθε ἀπόφαση ἔχει συνεπῶς τούς καθορισμούς της καί ταυτόχρονα εἶναι «ἀπροσδιόριστη», μέ τήν ἔννοια τῆς πολλαπλῆς δυνατότητας. Ἄλλά μέσα ἀπό τό τεράστιο πλῆθος τῶν ἀτομικῶν ἐπιδιώξεων καί ἐνεργημάτων, ἐπιβάλλεται κάποια δεσπόζουσα τάση πού δέν ἦταν μηχανικά προκαθορισμένη, ἀπ' ὅπου καί τό ἀπρόοπτο, τό ἀνέκδοτο καί τό πολυδύναμο τῆς ἱστορίας.

Ἡ ἐλευθερία λοιπόν πρέπει νά νοηθεῖ:

□ Ὡς ἄρνηση τῆς βίας καί τῶν ἐξωτερικῶν καταναγκασμῶν (πολιτικῶν, ἀστυνομικῶν, ἐργασιακῶν, οἰκονομικῶν). Ἄρα σά θετική καί ἐμπράγματο κατοχύρωση οἰκονομικῶν, πολιτικῶν καί πολιτισμικῶν δικαιωμάτων. (Ἡ ἔννοια «δικαίωμα» ἔχει ἄλλο περιεχόμενο στίς ἀνταγωνιστικές κοινωνίες, ὅπου ἀκόμα καί τό θετικό στοιχεῖο του ὁρίζεται ὡς πρός κάτι ἄλλο πού συνιστᾷ τήν ἄρνησή του, καί ἄλλο περιεχόμενο σέ μίαν ἀταξική κοινωνία, ὅπου θά ὁρίζεται θετικά).

□ Ὡς ἡ ἄρνηση εἰδικότερα τῆς ἀνάγκης καί τῆς στέρησης· ἄρα ὡς βεβαίωση τῆς ἀπελευθερωτικῆς ἀξίας τῶν ὑλικῶν προϋποθέσεων τῆς ζωῆς.

□ Ὡς κατοχύρωση τοῦ ἀπαραβίαστου τῆς προσωπικότητας τοῦ ἀτόμου, ἄρα ἀναγνώριση τῆς ἰδιομορφίας, τῆς μοναδικότητας καί τῆς ἀπόλυτης ἀξίας του. (Γνωρίζουμε πόσο τά «δικαιώματα» αὐτά παραβιάζονται στίς ταξικές κοινωνίες. Ἄλλά τουλάχιστον θά ἔπρεπε νά εἶχαν κατοχυρωθεῖ ἔμπρακτα, στίς χῶρες τοῦ «ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ». Ἐντούτοις οὔτε ἡ

θανατική ποινή δέν εἶχε καταργηθεῖ σ' αὐτές τίς χῶρες. Καί τό γεγονός τοῦτο εἶναι ἐνδεικτικό τοῦ εἴδους τοῦ «σοσιαλισμοῦ» πού οἰκοδομοῦσαν).

□ Ὡς ἐλευθερία στά πλαίσια τῆς κοινότητας, ἄρα σά συγκατάθεση σέ ἀμοιβαῖες ὑποχρεώσεις καί περιορισμούς. Ἄλλά ἡ ἐλευθερία στά πλαίσια τῆς ἀστικής «κοινότητας» ὀρίζεται, καταρχάς, ἀρνητικά καί δέ μπορεί νά μετατραπεῖ σέ θετική κατάσταση παρά μόνο σέ μιά κοινωνία ἐλευθερα συνεταιρισμένων παραγωγῶν.

Τό περιεχόμενο τῆς ἐλευθερίας καθορίζεται ἱστορικά. Εἶναι συνάρτηση τῶν ἀντικειμενικῶν δυνατοτήτων πού προσδιορίζονται –σέ τελευταία ἀνάλυση– ἀπό τόν τρόπο παραγωγῆς, καί ταυτόχρονα τόν προσδιορίζουν. Ὡστόσο ἡ ἐλευθερία δέν εἶναι μόνο ἱστορική, ἀλλά καί ταξική κατηγορία. Στίς ταξικές κοινωνίες ἡ ἐλευθερία τῶν «μέν» ἰσοδυναμεῖ μέ τήν ἀνελευθερία τῶν «δέ». Ἡ διατήρηση τῆς «ἐλευθερίας» μιᾶς τάξης σημαίνει τή διαιώνιση τῆς δουλείας μιᾶς ἄλλης. Ἀπό τούς δύο πόλους αὐτῆς τῆς ἀντίθεσης ὁ ἓνας εἶναι ὁ συντηρητικός· ὁ ἄλλος εἶναι ὁ καταλυτικός, τό «ἀνήσυχο στοιχεῖο» πού θέλει νά κατακτήσει τήν ἐλευθερία του ἐκμηδενίζοντας τίς κοινωνικές σχέσεις πού τό ὑποδηλώνουν.

Οἱ ἄνθρωποι, ἔγραφε ὁ Μάρξ, δημιουργοῦν οἱ ἴδιοι τήν ἱστορία τους, ἀλλά σέ ἓνα περιβάλλον πού τούς προσδιορίζει. Οἱ ἀπελευθερωτικές δυνατότητες εἶναι συνεπῶς ἱστορικά καθορισμένες καί ταυτόχρονα πραγματώνονται χάρι στήν ἐπαναστατική πράξη, πού προϋποθέτει τή γνώση τῆς πραγματικότητας καί πού γι' αὐτό μπορεί νά εἶναι μιά ἱστορική ἀπελευθερωτική διαδικασία. Ἡ δῆθεν ἀπόλυτη ἐλευθερία εἶναι μύθος πού ὑπηρετεῖ τή διαιώνιση τῆς ἀνελευθερίας. Ἡ μηχανιστική ἀντίληψη τῆς ἱστορικής ἀναγκαιότητας, ἐξάλλου, ἀφήνει τό ἔργο τῆς ἀπελευθέρωσης στήν ἀπόσπαστη ἱστορία, καί γίνεται ἐμπόδιο στήν πρωτοβουλία τῶν μαζῶν. Ἄλλά, ὅπως γράφει ὁ G. Besse, ὁ Λένιν δέν ἀντιπαρέθετε τόν ἀντικειμενικό χαρακτήρα τῶν νόμων τῆς ἱστορίας στίς δυνατότητες παρέμβασης στήν ἴδια τήν ἱστορική διαδικασία.

Πρῶτα, γιατί ὁ ἐπαναστατικός ἀγώνας, γιά νά εἶναι νικηφόρος, ὀφείλει νά στηρίζεται σ' αὐτούς τούς νόμους. Ἄλλά ἐπίσης ἐπειδή ὁ ἀγώνας αὐτός, ὅταν κινητοποιεῖ

σημαντικές μάζες ατόμων πού ενδιαφέρονται για τήν αλλαγή, έχει ό ίδιος αντικειμενικές συνέπειες πού τροποποιούν τίς προσφερόμενες στή δράση συνθήκες. Από αὐτοῦ καί ἡ σημασία πού απέδιδε ό Λένιν στήν ιστορική πρωτοβουλία. Τήν πρωτοβουλία αὐτή δέν τήν αντιλαμβανόταν σάν εἴσοδο τοῦ ανορθολογισμοῦ στήν πορεία τῶν πραγμάτων, ἀλλά περισσότερο σάν εὐφυή ἐκμετάλλευση τῶν δυνατοτήτων πού ἀνοίγονται σέ μιά δοσμένη στιγμή. Μέ τήν ἔννοια αὐτή, ἡ πρωτοβουλία γεννάει γεγονότα.⁷

Σύμφωνα μέ τήν αντίληψη πού ἀναπτύσσουμε ἐδῶ, ἡ ἐλευθερία δέν εἶναι ἀφηρημένα ἠθική, ἀλλά πρίν ἀπ' ὅλα κοινωνιολογική κατηγορία. Κι αὐτό γιατί τό περιεχόμενό της εἶναι συγκεκριμένο καί βρίσκεται σέ ὀργανική ἐνότητα μέ τίς συνθήκες τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Μιά θετική καί δημιουργική –καί ὄχι ὑπερβατική ἢ ὑπαρξιακή– αντίληψη για τήν ἐλευθερία, ἀναζητεῖ τούς συγκεκριμένους ὅρους πού μπορεῖ νά προσδιορίσουν τό συγκεκριμένο της περιεχόμενο.

Ἡ ἐλευθερία πραγματώνεται (ἢ ἐκμηδενίζεται) μέσα στήν καθημερινή ζωή. Γιατί ἡ ζωή δέν εἶναι κάποια ἀναμενόμενη εὐτυχία, ἀλλά τό σύνολο τῶν ἐνεργειῶν καί τῶν σχέσεων τοῦ ατόμου. Για τήν πραγμάτωση μιᾶς συγκεκριμένης μορφῆς ἐλευθερίας μέ βάση τίς δυνατότητες τῆς ἐποχῆς μας, χρειάζεται πρίν ἀπ' ὅλα ἡ ἀνατροπή τῶν κεφαλαιοκρατικῶν σχέσεων πού ἐκμηδενίζουν τήν ἐλευθερία τῶν ἐργαζομένων στίς οἰκονομικές σχέσεις, στήν ἐργασία, στήν πολιτική καί πολιτισμική ζωή. Ἡ δῆθεν ἐλευθερία τοῦ ἐργαζομένου νά διαθέσει ἢ μή τήν ἐργατική του δύναμη εἶναι μιά φανταστική ἐλευθερία, ἐφεύρημα τῆς φενακισμένης συνείδησης τοῦ ἀστοῦ⁸.

Ἡ αλλαγή τοῦ τρόπου παραγωγῆς καί ἡ κοινωνικοποίηση τῶν μέσων παραγωγῆς εἶναι συνθήκες ἀναγκαῖες ἀλλά ὄχι καί ἐπαρκεῖς για τήν πραγμάτωση μιᾶς οὐσιαστικῆς ἐλευθερίας. Μαζί μ' αὐτό χρειάζεται μιά ριζική ἀνατροπή τῶν καπιταλιστικῶν ἀναπτυξιακῶν προτύπων, πού σημαίνει ἀποκέντρωση τῆς παραγωγῆς, δημιουργία περιοχῶν μέ τή μέγιστη δυνατή οἰκονομική καί πολιτισμική αὐτονομία, μείωση τῆς τάσης για γιγαντισμό τῶν παραγωγικῶν μονάδων, καί χρήση ἥπιων καί ἀποκεντρωμένων διαδικασιῶν παραγωγῆς. Μιά τέτοια διαδικασία θά μειώσει τή φθορά τῶν φυσικῶν ὑλῶν καί τῶν ἀνθρώπων, ἐνῶ ταυτόχρονα

θά αποτελέσει τή βάση για τή λειτουργία τῆς ἐργατικῆς δημοκρατίας, τήν καταστροφή τῶν ἱεραρχικῶν δομῶν καί τήν ἀνάπτυξη πραγματικῶν κοινωνικῶν καί προσωπικῶν σχέσεων.

Συνέπεια μιᾶς συστηματικῆς προσπάθειας πρὸς τήν προηγούμενη κατεύθυνση θά πρέπει νά εἶναι ἡ διάσπορά τοῦ πληθυσμοῦ στήν ὕπαιθρο καί ἡ μείωση τοῦ πληθυσμοῦ τῶν πόλεων. Στίς σημερινές μεγαλουπόλεις βλέπουμε νά ἀναπτύσσονται νέες μορφές βαρβαρότητας. Μέσα στήν ἐρημιά καί τήν ἀπανθρωπία τους, οἱ ἄνθρωποι ξαναγίνονται θηρία. Ἄλλά ἡ σύγχρονη θηριωδία δέν εἶναι ἡ θηριωδία τοῦ ἄγριου ζώου. Εἶναι ἡ θηριωδία τοῦ ζώου μέ τή μολυσμένη ἀνάσα τοῦ πολιτισμοῦ (Μάρξ), μιά βαρβαρότητα νέας μορφῆς πού ἀπλώνεται ὅλο καί περισσότερο ἀπειλητική στίς σύγχρονες μεγαλουπόλεις. Ἡ λειτουργία μιᾶς οὐσιαστικῆς ἐργατικῆς δημοκρατίας, βασικοῦ στοιχείου τῆς ἐλευθερίας, διευκολύνεται μέ τήν ἀποκέντρωση καί τόν ἐξανθρωπισμό τῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς.

Ἄλλά οἱ σημερινές «σοσιαλιστικές» κοινωνίες φέρουν ἀκόμα τά στίγματα τοῦ καπιταλισμοῦ τοῦ ὁποίου συνιστοῦν τήν ἱστορική ἄρνηση. Πληρώνουν φόρο στόν ἀκόμα πανίσχυρο καπιταλισμό, πού θά ἔπρεπε νά ἀνταγωνιστοῦν, ὄχι μόνο στό ἐπίπεδο τῶν ἐξοπλισμῶν καί στό πεδίο τῶν ἰδεῶν, ἀλλά καί στό πεδίο τῆς οἰκονομίας καί τῆς παραγωγῆς. Τέλος, πληρώνουν τίς συνέπειες τῶν δικῶν τους λαθῶν καί στρεβλώσεων.

Ἡ φετιχοποίηση τῆς ἐργασίας, τῆς παραγωγῆς καί τῆς παραγωγικότητας, ὁ οἰκονομισμός καί ὁ φτωχός εὐδαιμονισμός, οἱ κοινωνικές ἱεραρχίες καί ὁ συνακόλουθος πατερναλισμός, ἀπό τήν ἄλλη ὁ γιγαντισμός τῶν παραγωγικῶν μονάδων καί τῶν πόλεων, ὁ συγκεντρωτισμός, ἡ γραφειοκρατία κι ἡ ἀποξένωση, ὑποθήκευσαν τή διαμόρφωση νέων τρόπων ζωῆς, αὐθεντικά σοσιαλιστικῶν, νέων κοινωνικῶν καί προσωπικῶν σχέσεων· μέ δύο λόγια, τή διαμόρφωση τοῦ νέου, σοσιαλιστικοῦ ἀνθρώπου. Ἡ δημιουργική, ἐνθουσιαστική ἀντίληψη καί πράξη δέν χαρακτήριζε τίς νέες «σοσιαλιστικές» κοινωνίες.

Σύμφωνα μέ τήν πατερναλιστική ἠθική τοῦ κρατικοῦ σοσιαλισμοῦ, ἡ ἐργασία μετατρέπεται ἀπό μέσο σέ σκοπό, ἀπό προϋπόθεση ἐλευθερίας σέ δῆθεν πραγμάτωση τῆς ἐλευθερίας. Ἄλλά ἡ ἄποψη τοῦ Μάρξ εἶναι διαμε-

τρικά αντίθετη. Ἡ μόνη δυνατή ἐλευθερία, κατά τόν Μάρξ, εἶναι αὐτή πού πραγματώνεται στήν κοινωνική ζωή. Κι ὄντως, ἡ ἐλευθερία δέν πραγματώνεται στό χῶρο τῆς παραγωγῆς. Τό βασίλειο τῆς ἐλευθερίας ἀρχίζει ἐκεῖ ὅπου σταματᾷ ἡ ἐργασία ἀπό ἀνάγκη. Ἡ ἐλευθερία, κατά συνέπεια, τοποθετεῖται πέρα ἀπό τήν καθ'αυτό σφαῖρα τῆς ὑλικῆς παραγωγῆς.

Ἡ μόνη δυνατή ἐλευθερία εἶναι: ὁ κοινωνικός ἄνθρωπος· οἱ συνεταιρισμένοι παραγωγοί νά ρυθμίζουν ὀρθολογικά τίς ἀνταλλαγές τους μέ τή φύση, πού νά τήν ἐλέγχουν ἀπό κοινού ἀντί νά κυριαρχοῦνται ἀπό τήν τυφλή της δύναμη, καί νά πραγματώνουν αὐτές τίς ἀνταλλαγές δαπανώντας τό ἐλάχιστο τῆς δύναμης καί μέσα σέ συνθήκες πού θά εἶναι ὅσο τό δυνατό ἀντάξιες μέ τήν ἀνθρώπινη φύση τους [...]. Πέρα ἀπό κεί ἀρχίζει ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἀνθρώπινων δυνάμεων σάν σκοπός καθ'αυτός, τό πραγματικό βασίλειο τῆς ἐλευθερίας, πού δέ μπορεῖ ν' ἀνθίσει παρά μόνο στηριζόμενο σέ ἕνα ἄλλο βασίλειο, σέ μιάν ἄλλη βάση: στό βασίλειο τῆς ἀναγκαιότητας. Οὐσιαστική συνθήκη αὐτῆς τῆς ἀνθησης εἶναι ὁ περιορισμός τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας.⁹

Σοσιαλισμός δέν εἶναι ἀπλά ἡ ἀνατροπή τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς καί ἡ κοινωνικοποίηση τῶν μέσων παραγωγῆς. Ἐνας αὐθεντικός σοσιαλισμός πρέπει νά συνιστᾷ τή ριζική ἄρνηση ὄχι μόνο τοῦ καπιταλισμοῦ, ἀλλά καί ὅλων τῶν ἀλλοτριωτικῶν σχέσεων καί πραγματικοτήτων τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας: ἄρνηση τοῦ οἰκονομισμοῦ, τοῦ φετιχισμοῦ τῆς παραγωγῆς, τῆς πατερναλιστικῆς ἐξουσιαστικῆς ἠθικῆς καί τῶν ἀντίστοιχων σχέσεων, ἄρνηση τοῦ γιγαντισμοῦ τῶν ἐπιχειρήσεων καί τῶν πόλεων, τοῦ συγκεντρωτισμοῦ, τῆς γραφειοκρατίας καί τῆς ἱεραρχίας. Ἀποκατάσταση τῆς ἰσορροπίας τοῦ ἀνθρώπου μέ τή φύση, τῆς πραγματικῆς κοινοτικῆς ζωῆς. Μόνο μέσα σέ τέτοιες συνθήκες θά μπορούσε νά ἀναπτυχθεῖ ἡ οὐσιαστική ἐλευθερία τοῦ κοινωνικοῦ ἀνθρώπου, καί ν' ἀποκτήσει θετικό, δημιουργικό περιεχόμενο ἡ ἀνθρώπινη ζωή.

Ἐλευθερία δέν εἶναι ἡ ἐλευθερία τοῦ μοναχικοῦ ἀτόμου. Μπορεῖ νά πραγματωθεῖ μόνο μέσα στήν κοινωνική ζωή, σάν ἡ ὑψηλότερη ἐκδήλωσή της. Ἄλλά κοινωνική ζωή σημαίνει, πρῖν ἀπ' ὅλα, ἐπικοινωνία. Χρειά-

ζεται λοιπόν νά δοῦμε τήν τύχη αὐτῆς τῆς ἔννοιας στίς σημερινές κοινω-
νίες καί τό ἐνδεχόμενο μέλλον της.

Ἄνθρωπος πραγματώνει τήν «οὐσία» του μέσα ἀπό τίς κοινωνικές του
σχέσεις. Μέσα ἀπ' αὐτές τίς σχέσεις ἐπικοινωνεῖ μέ τούς ἄλλους, καί οἱ
μορφές ἐπικοινωνίας ἀποτελοῦν βασικό παράγοντα γιά τή διαμόρφωση
τῆς προσωπικότητας καί γιά τήν οὐσιαστικοποίηση τῆς ἐλευθερίας.

Ἄνθρωπος ἀσχολήθηκε συστηματικά μέ τήν προηγούμενη ἔννοια. Ὁ
Kierkegaard εἶδε τόν ἄνθρωπο σάν ἄτομο μεμονωμένο, μόνο κατάντικρου
στό Θεό, καί θεωρεῖ προβληματική τήν ἐπικοινωνία. Γιά τό Δανό φιλόσο-
φο, κεντρική εἶναι ἡ ἔννοια τῆς π α ρ ε ξ ῆ γ η σ η ς. Ὁ Heidegger δέχεται
τήν ἐπικοινωνία μέ τούς ἄλλους, ἐνῶ ὁ Jaspers τή θεωρεῖ σχεδόν ἀκατόρ-
θωτη. Τέλος ὁ Sartre ἔχει μίαν ἀρνητική θέση: τό βλέμμα τοῦ ἄλλου ἀκινη-
τοποιεῖ, ἀπογυμνώνει καί ὑποδουλώνει. Αὐτός πού μέ βλέπει μοῦ ἀρνεῖται
τήν ὑποκειμενικότητά μου, μέ μετατρέπει ἀπό «δι' ἑαυτό» σέ «καθεαυτό».
Ἡ κόλαση κατά τόν Sartre εἶναι ὁ ἄλλος. Ἡ οὐσία τῶν σχέσεων εἶναι ἡ
σύγκρουση, καί οἱ ὑποκειμενικότητες παραμένουν τελικά πάντοτε ἀσυνά-
ντητες καί ριζικά χωρισμένες.¹⁰

Οἱ ἀναλύσεις τῶν φιλοσοφιῶν τῆς ὑπαρξης ἔθεσαν λεπτά καί οὐσιαστικά
ἀνθρωπολογικά προβλήματα. Ὡστόσο τό ὀπτικό πεδίο τους περιορίζεται
στήν πραγματικότητα τῶν ἀστικῶν κοινωνιῶν, τήν ὁποία βλέπουν ἐξω-
ιστορικά, μέ ἀποτέλεσμα νά μή συλλαμβάνουν τίς δυνατότητές της (μέ ἐξαί-
ρεση, ὡς ἓνα βαθμό, τόν J.-P. Sartre). Πραγματικά, ὁ ἐνδογενής ἀνταγωνι-
στικός χαρακτήρας αὐτῶν τῶν κοινωνιῶν ἐκτρέφει τόν ἀτομισμό, τή ματαιο-
δοξία, τήν ἐπίδειξη καί τήν κουφότητα καί παρεμποδίζει τήν ἀνάπτυξη μιᾶς
οὐσιαστικῆς ἐπικοινωνίας ἀνάμεσα στούς ἀνθρώπους. Ἀλλά ἡ ἔλλειψη ἐπι-
κοινωνίας ἀπολυτοποιεῖται καί ἀποχτᾶ μεταφυσικό χαρακτήρα στίς ὑπαρ-
ξιακές φιλοσοφίες: θεωρεῖται κατάσταση «καθεαυτή», ἄρα ἀμετακίνητη,
αἰώνια πραγματικότητα, ἔξω ἀπό τίς συνθήκες ἐργασίας, τήν κοινωνική ζωή
καί τήν ταξική πάλη, ὅπου τό ἄτομο μορφώνεται καί ἀλλοτριώνεται καί ὅπου
μοχθεῖ γιά νά ἱκανοποιήσει τήν ἀ ν ἄ γ κ η γιά ἐπικοινωνία.

Οἱ φιλοσοφίες αὐτές εἶναι οὐσιαστικά ἀτομιστικές ἐπειδή:

1. Βλέπουν τό άτομο σάν απομονωμένη μονάδα, έξωιστορικά, ἄρα δια-
 χρονικά. Ἔτσι ἀπολυτοποιοῦν τήν «οὐσία» του: τή συλλαμβάνουν σέ δια-
 χρονική ἀναλλοίωτη πραγματικότητα.

2. Τό άτομο αὐτό ἐνδιαφέρεται μόνο γιά τόν ἑαυτό του: γιά τήν ἐπιδίω-
 σή του, γιά τή διατήρηση τῆς «μοναδικότητας», τῆς «προσωπικότητας» καί
 τῆς «οὐσίας» του. Ἡ μοναξιά καί ὁ ἀτομισμός εἶναι δύο καταστάσεις πού
 ἐκτρέφονται ἀμοιβαῖα, μέσα στίς συνθήκες τῆς κεφαλαιοκρατικῆς κοινω-
 νίας. Τό άτομο ὀριακά συρρικνώνεται, καί δέν τοῦ μένει ἄλλο ἀπό τήν
 ἀπαισιοδοξία καί τή «θεωρία» θανάτου, πού εἶναι ἡ ἄλλη ὄψη τοῦ ἀκραι-
 ου ἀτομισμοῦ. Τελικά, ἡ ἀναζήτηση τοῦ ἀτομικοῦ συμφέροντος καί τῆς
 ἀτομικῆς εὐδαιμονίας ὀδηγοῦν στό ἀντίθετο ἀποτέλεσμα.

3. Μ' αὐτόν τόν τρόπο ἡ φιλοσοφία ὑψώνει στή σφαῖρα τοῦ αἰώνιου τόν
 ἀστικό ἀτομισμό. Ἀπολυτοποιεῖ τήν ἀντίθεση ἐσωτερικότητας-ἀντι-
 κειμενικότητας καί ἀναζητεῖ τήν ὑπέριστα οὐσία τοῦ ἀτόμου στό «μικρό-
 κοσμο» τῆς ὑπαρξης.

Ὡστόσο ἡ ἐννοια τῆς ἐπικοινωνίας δέ μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἔξω ἀπό
 τίς συνθήκες τῆς ὑπαρξης, καί εἰδικά ἔξω ἀπό τούς κοινωνικούς ἀνταγω-
 νισμούς. Ἡ ἐμπορευματική παραγωγή, μέ τήν ἐγγενή ἀνταγωνιστικότητά
 της, εἶναι ἡ γενεσιουργή αἰτία τῆς ἔλλειψης ἐπικοινωνίας στίς σημερινές
 κοινωνίες. Μαζί μ' αὐτή, καί σά συνέπειά της, οἱ συνθήκες τῆς ζωῆς στίς
 μεγαλουπόλεις ἐμποδίζουν τήν προσωπική γνωριμία, διαλύουν τούς οἰκο-
 γενειακούς δεσμούς, καί ὀδηγοῦν σέ «κοινωνίες» πού βασικά ἀποτελοῦ-
 νται ἀπό μοναχικά άτομα. Τήν κατάσταση αὐτή ἐκφράζει, ἀπό μίαν ἄπο-
 ψη, ὁ ὑπαρξισμός.

Ἀντίθετα, σέ μιά κοινωνία ὅπου τά μέσα παραγωγῆς θά ἔχουν κοι-
 νωνικοποιηθεῖ, ἡ κοινότητα συμφερόντων καί ἡ συνεργασία στήν
 παραγωγή καί στούς ἄλλους τομεῖς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, μποροῦν νά ἀπο-
 τελέσουν τή βάση τῆς ἐπικοινωνίας: μιᾶς κοινωνικότητας ὅπου οἱ ἐννοιες
 τῆς συνεργασίας, τῆς ἀλληλεγγύης καί τῆς προσωπικῆς ἀγάπης δέν θά
 ὑπάρχουν μόνο στά κείμενα τῆς χρηστομάθειας.

Σοσιαλισμός δέν σημαίνει μόνο ἀπαλλαγή ἀπό τήν ἀνεργία, τήν ἀβελαιότητα καί τήν ἔνδεια. Σημαίνει ταυτόχρονα κοινωνική ζωή σέ ἕνα ἐπίπεδο ποιοτικά ἀνώτερο ἀπό τό καπιταλιστικό. Σημαίνει γενικευμένη παιδεία, πρόσβαση στήν ἐπιστήμη καί τήν τέχνη, καί ταυτόχρονα δικαίωμα καί δυνατότητες ἔκφρασης καί διαφωνίας. Σημαίνει ὑπαρξη συλλογικῶν ὀργάνων ὅπου ἡ διαφορετική γνώμη καί ἡ διαφωνία θά θεωροῦνται, ὄχι μόνο φυσιολογικό φαινόμενο, ἀλλά καί στοιχεῖο προόδου. Τό κεφάλι πού θά σκέπτεται διαφορετικά δέν θά θεωρεῖται ἰδιόμορφο καί δέν θά στέλνεται γιά ἀναμόρφωση. Μέσα στίς συνθήκες μιᾶς νέας, ἀνώτερης κοινωνικότητας, ἡ καθημερινή ζωή θά ἀποχτᾶ θετικό, δημιουργικό περιεχόμενο. Ἔτσι ἡ ζωή θά τείνει νά γίνει ἀξία καθεαυτή, καί ὄχι Κόλαση ἢ προετοιμασία γιά μία αὐθεντική δῆθεν ζωή στούς χώρους τῆς Ἀνυπαρξίας. Ἀλλά βέβαια βρισκόμαστε ἀκόμα πολύ μακριά ἀπό τέτοιες καταστάσεις. (Θά ἐπανέλθουμε σ' αὐτά τά προβλήματα στό 12. Κεφάλαιο).

Ἡ ἔλλειψη κοινωνικῶν μορφῶν ἐπικοινωνίας ὀδηγεῖ σήμερα στήν ἀπολυτοποίηση τῆς προσωπικῆς-ἔρωτικῆς σχέσης. Γιά τό μοναχικό ἄτομο τοῦ Kierkegaard, λ.χ., ὁ ἔρωτας εἶναι περίπου τό ἀπόλυτο (καί γιά τόν Kierkegaard προσωπικά, τό ἀνέφικτο, ἡ ἀποτυχία):

Ἄτομο ὁ πρῶτος ἔρωτας εἶναι ἡ σύνθεση τῆς ἐλευθερίας καί τῆς ἀναγκαιότητας. Τό ἄτομο νιώθει νά ἔλκεται ἀκαταμάχητα πρὸς τό ἄλλο ἄτομο, ἀλλ' ἀκριβῶς σ' αὐτό αἰσθάνεται τήν ἐλευθερία του [...]. Ἄτομο ὁ πρῶτος ἔρωτας συνεπάγεται ὅλη τή βεβαιότητα τοῦ ἄμεσου, τῆς μεγαλοφυΐας.¹¹

Μιά ἀνάλογη ἐξύψωση τῆς ἀγάπης καί τοῦ ἔρωτα συναντᾶμε στά κείμενα τοῦ περσοναλισμοῦ. Ἄτομο ὑπαρξη, κατά τόν Μουπιερ, σημαίνει ἀγάπη. Ἡ συμπάθεια εἶναι ἕνα εἶδος φυσικῆς συγγένειας, καί ὁ ἔρωτας εἶναι μιᾶ νέα μορφή τοῦ ἄτομο. Ἄτομο ἔρωτας εἶναι τυφλός, ἀλλά ἕνας τυφλός ὑπερδιαυγής. Ἡ πράξη τοῦ ἔρωτα, κατά τό φιλόσοφο, εἶναι ἡ πιό ἰσχυρή βεβαιότητα τοῦ ἀνθρώπου, τό μή-ἀνασκευάσιμο ὑπαρξιακό cogito. «Ἄτομο πῶ, ἄρα τό εἶναι ὑπάρχει καί ἡ ζωή ἀξίζει [τόν κόπο νά βιωθεῖ]». Ἄτομο καί ἐδῶ ὑπείσεται ἡ σκιά: ἡ ἐπικοινωνία προσκρούει σέ πλή-

θος άποτυχίες: «Στό σύμπαν όπου ζούμε, τό πρόσωπο πολύ πιό συχνά έκτίθεται, παρά περιβάλλεται, έρημώνεται παρά έπικοινωνεί». ¹²

Ώστόσο ή συναισθηματική έπαφή, ή στοργή και ή αγάπη δέν είναι βέβαια έννοιες άσυμβίβαστες μέ τή φύση του ανθρώπινου όντος. Ύπάρχει μάλιστα ένα βιολογικό υπόστρωμα διαμορφωμένο στην πορεία της φυλογένεσης, πού είναι ό «ύλικός» φορέας αυτών των καταστάσεων. Άλλά τά συναισθήματα διαμορφώνονται μέσα στην οικογενειακή ζωή και στην καθημερινή έπικοινωνία. Η πρωτόγονη άλληλεγγύη, δημιουργημένη μέσα από τήν κοινή προσπάθεια και μπροστά στους κοινούς κινδύνους, είναι ή άλλη όψη, ή δύναμη άρνηση της πρωτόγονης βαρβαρότητας. Έξάλλου ή βαρβαρότητα της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας δέν εξαφάνισε τά αισθήματα της αγάπης και της κοινωνικής άλληλεγγύης. Αντίθετα, θά μπορούσαμε νά πούμε ότι, μέσα από τό εϋθραυστο των σημερινών ανθρώπινων σχέσεων, διαπιστώνεται ένας προοδευτικός πλουτισμός της συναισθηματικής ζωής των ατόμων και ότι μέσα στά σύγχρονα κοινωνικά κινήματα αναπτύσσονται νέες μορφές άλληλεγγύης και συναισθηματικής έπικοινωνίας. Επίσης, ό έρωτας, από «ένστικτο» δεμένο μέ τήν πράξη της αναπαραγωγής, έκλεπτόνθηκε προοδευτικά και πλουτίστηκε μέ στοιχεία τά όποια δέν καθορίζονται μόνο από τή βιολογική έλξη, αλλά και από σχέσεις συναισθηματικές και δεσμούς ιδεολογικούς, πού πλουτίζουν τήν έρωτική σχέση μέ τή φιλία και τή συντροφικότητα. ¹³

Η αγάπη είναι ή βάση της χριστιανικής θρησκείας, ή όποία έμφανίσθηκε σέ μίαν από τίς πιό βάρβαρες ιστορικές περιόδους. Αντίστοιχα ή αγάπη άποτελεί τή βάση πολλών ανθρωπολογιών, από τόν Feuerbach μέχρι τά σημερινά περσοναλιστικά ρεύματα. Άλλά ή αγάπη αυτή είναι άνίσχυρη, καθώς άγωνίζεται νά άνθίσει σ' ένα κόσμο πού τόν σαρώνουν οί πόλεμοι και οί άνταγωνισμοί. Στην ουτοπική αυτή αντίληψη για τήν αγάπη αντιστοιχεί μιά έξίσου ουτοπική προσδοκία για ένοποίηση του ανθρώπινου γένους. Η Βίβλος εύχεται ειρήνη επί της γής και ύπόσχεται τήν άνω Ίερουσαλήμ, ό Hegel προσβλέπει στην αυτογνωσία, ό Kant στην ήθικότητα, ό Teilhard de Chardin στό σημείο Ώμέγα. Άλλά ή ανθρωπότητα δέν μπορεί νά ένοποιηθεί όσο τό άτομικό συμφέρον θ' άποτελεί τή βάση της κοινωνι-

κῆς ζωῆς, καί ὅσο τά ταξικά συμφέροντα θά ἐκφράζονται στούς ἐθνικισμούς πού ἀντιπαραθέτουν τά ἔθνη καί ὀδηγοῦν σέ τοπικές καί σέ παγκόσμιες συγκρούσεις.

Ἡ ἐνοποίηση τῆς κοινωνίας θά εἶναι μία ἱστορική διαδικασία σ' ἐνδογενή συσχέτιση μέ τό σοσιαλιστικό μετασχηματισμό. Ἀντίστοιχα, ἡ ἐξάλειψη τῶν ἐθνικῶν ἀνταγωνισμῶν θά καταστεῖ δυνατή μόνο σέ μία παγκόσμια σοσιαλιστική κοινότητα, κι ὄχι μέσ' ἀπ' τήν καπιταλιστική «ὀλοκλήρωση», πού διατηρεῖ κι ἐντείνει τούς ταξικούς κι ἐθνικούς ἀνταγωνισμούς.

Ἡ ἐπικοινωνία καί ἡ ἀγάπη μποροῦν νά ὀλοκληρωθοῦν μόνο σέ μία κοινωνία ὅπου, στή θέση τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, θά λειτουργήσῃ ἡ συνεργασία. Μέχρι τότε, τό νά μιλάμε γιά ἀγάπη σάν ἀντίδοτο καί σά μέσο γιά τό ξεπέραςμα τῆς σημερινῆς βαρβαρότητας, σημαίνει ὅτι γινόμαστε θύματα ἑνός λόγου πού συνεισφέρει στήν ἀναπαραγωγή τῶν σημερινῶν ἀνταγωνιστικῶν σχέσεων.

Ἡ γλώσσα δέν εἶναι μόνο δομημένο σύνολο συμβόλων, ἢ μόνο μέσο γιά τήν ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς καί τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Εἶναι ταυτόχρονα ἔκφραση τοῦ ψυχικοῦ κόσμου τοῦ ἀτόμου, καί τό βασικό μέσον προσωπικῆς ἐπικοινωνίας. Ἡ γλώσσα μορφώνει τό κοσμοεἶδωλο, καί μορφώνεται ἡ ἴδια μέσα στήν προσπάθεια αὐτή. Ἡ γλώσσα λοιπόν, ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη, εἶναι ἔκφραση καί δημιουργός τοῦ εἶναι τῆς συνείδησης («ποιμένας τοῦ εἶναι», θα πεῖ ὁ Heidegger, κάνοντας μία ὄντολογική ἀναστροφή) καί ταυτόχρονα ἀποκαλύπτει τό νόημα τοῦ εἶναι. Μέ τή γλώσσα ὁ ἄνθρωπος ἐπιχειρεῖ νά ἐκφράσῃ (χωρίς συνήθως νά τό πετυχαίνει) τό βαθύτερο ἑαυτό του καί νά ἐπικοινωνήσῃ οὐσιαστικά μέ τούς ἄλλους. Μέσ' ἀπ' τήν ἐξέλιξη τῆς γλώσσας μποροῦμε, συνεπῶς, νά δοῦμε τήν ἐξέλιξη τοῦ συναισθηματικοῦ κόσμου τῶν ἀνθρώπων καί τήν ποιότητα τῆς ἐπικοινωνίας τους.

Ἀντίστοιχα, ἡ τέχνη δέν εἶναι μόνο μορφή κοινωνικῆς συνείδησης, ἀλλά καί ἀνάγκη ἐκφραστική, τρόπος ζωῆς καί τρόπος διυποκειμενικῆς ἐπικοινωνίας. Ἡ τέχνη ἀπεικονίζει στήν ἱστορική της διαδρομή τήν ἐξέλιξη τῶν κοινωνικῶν σχέσεων. Ἀλλοτε ἐξιδανικεύει τόν κυρίαρχο τρόπο παραγωγῆς χωρίς νά χάνει ὑποχρεωτικά τό μεγαλεῖο της (Ὁμηρος, μουσική τῆς Ἀναγέννησης – ὅπου ἐξιδανικεύεται ὁ ἀτομισμός καί ἡ ματαιοδοξία τῆς

νέας χρηματιστικής ὀλιγαρχίας), ἄλλοτε μπροστά στήν ἀθλιότητα τῆς πραγματικότητας ὑμνεῖ τίς θετικές δυνατότητες τῆς ζωῆς (π.χ. στά τραγούδια τῶν τροβαδούρων), ἄλλοτε μέσα ἀπό τήν κοινωνία τῶν φιλισταίων ξεπετιέται σάν μεγαλειώδης ἄρνηση τῆς μικροψυχίας (π.χ. ἡ μουσική τοῦ Bach), καί ἄλλοτε σάν ἐπαναστατική τέχνη συμβάλλει στή συνειδητοποίηση τῶν ἀνθρώπινων δυνατοτήτων καί μετατρέπεται σέ «ύλική» δύναμη. Ἡ Τέχνη, τρόπος ἔκφρασης καί ἐπικοινωνίας, δέν εἶναι ἀπλά διδακτική καί ὠφελιμιστική, ὅπως τή θέλουν οἱ λογιῶν-λογιῶν μαρξίζουσες χρηστομάθειες. Ἀπόδειξη: τά ἀριστουργήματα τῆς λαϊκῆς τέχνης (τραγούδι, ποίηση, χορός κλπ.) πού σπάνια ἔχουν διδακτικό χαρακτήρα. Ὡστόσο ἡ τέχνη, εἰδική ἔκφραση καί ὑπέρβαση αὐτοῦ πού ὑπάρχει, ἀσκεῖ μιά πολύμορφη κοινωνική λειτουργία.

Εἶναι ἄραγε δυνατό νά ὀργανώσουν ἔτσι τή ζωή τους οἱ ἄνθρωποι, ὥστε ἡ εὐδαιμονία νά πάψει νά οἰκεῖ στό χῶρο τῆς οὐτοπίας; Ἀλλά ἡ εὐδαιμονία δέν εἶναι κάποια κατάσταση τελείωσης. Εἶναι ἡ θετική βίωση τῆς στιγμῆς, καί ταυτόχρονα ἡ δημιουργική πράξη γιά τήν ὑπέρβασή της. Ἡ εὐδαιμονία δέν εἶναι παθητική. Μέσα ἀπό τήν πράξη ὁ ἄνθρωπος δίδει νόημα στήν ὑπαρξή. Γιατί τό νόημα δέν εἶναι ἡ ἐνατένιση τοῦ ὄντος, εἴτε ἡ μέθεξι στό θεῖο, εἴτε ἡ προσδοκία κάποιας μελλοντικῆς εὐτυχίας, ἀλλά ἡ πληρότητα τῆς κάθε στιγμῆς μέσα στήν καθημερινή πράξη.¹⁴

Οἱ ἄνθρωποι συνήθως περιφρονοῦν τό καθημερινό. Τό θεωροῦν ἀσήμαντο, τετριμμένο, μή οὐσιαστικό. Ἐτσι μεταθέτουν τό οὐσιαστικό σέ κάποια μελλοντική στιγμή, ἐνῶ ἡ ζωή φεύγει μέσα ἀπό τά χέρια τους καί χάνεται. Ὁ παρόντας χρόνος δέν συντίθεται ἔτσι ἀπό οὐσιαστικές στιγμές. Τό οὐσιαστικό μετατίθεται στό μελλοντικό χρόνο. Καί ὅταν ἡ ζωή διαψεύδει τίς προσδοκίες, τό μόνο πού μένει εἶναι συχνά ἡ ἐπιστροφή καί ἡ ἐξιδανίκευση τοῦ παρελθόντος, αὐτοῦ πού βιώθηκε μέσα ἀπό καθημερινά πράγματα, συγκρούσεις καί διαψεύσεις.

Ἀλλά ἡ ζωή ταυτίζεται μέ τήν καθημερινότητα. Τό πρόβλημα εἶναι λοιπόν νά συνειδητοποιήσουμε αὐτό τό γεγονός, νά ὑψώσουμε τό ἀτομικό στή θέση τοῦ μοναδικοῦ καί τοῦ γενικοῦ, τό προσωρινό στή θέση τοῦ οὐσιαστικοῦ, πού ἐγγράφεται σ' ἕναν ὑποκειμενικό χρόνο πλήρη ἀπό γεγονότα

καί καταστάσεις. Καί τότε τό βιωμένο μπορεί νά λειτουργήσει δημιουργικά είτε στό πεδίο τῆς ἀτομικῆς συνείδησης εἴτε, μεταλλαγμένο, στό χῶρο τῆς καλλιτεχνικῆς ἔκφρασης.

Ἐδῶ θά μπορούσε νά εἰπωθεῖ: Καί λοιπόν; Σέ κάποιο σημεῖο αὐτοῦ τοῦ μή-χρόνου ἐνεδρεύει ὁ θάνατος, τό μηδέν, ἡ ἀνυπαρξία; Πρός τί λοιπόν ὅλα αὐτά; Ποιό εἶναι τό νόημά τους;

Στό ὀριακό αὐτό ἐρώτημα μπορούν νά δοθοῦν τρεῖς ἀπαντήσεις: Ἡ καταφεύγουμε στήν αὐταπάτη τῆς ὑπέρβασης, προσπαθώντας νά ξεφύγουμε ἀπό τόν ἀτομισμό καί τή δειλία μας. Ἡ ἐπιλέγουμε μία στάση μηδενιστική, πού εἶναι καί αὐτή μία μορφή ἀτομισμού. Ἡ, τέλος, δεχόμαστε τό γεγονός τοῦ ἐφήμερου τῆς προσωπικῆς μας ὑπαρξῆς, ἄρα τῆς μοναδικότητος καί τῆς ἀπόλυτης ἀξίας της. Ἀλλά τότε τίθεται τό ἐρώτημα: Πῶς ἡ ἀτομική ζωή ἀπό δυνάμει ἀξία θά γίνει ἐνεργεῖα ἀξία; Ἡ μόνη λύση θά μπορούσε νά ἀναζητηθεῖ σέ μία ἑναρμονισμένη καί πλούσια κοινωνική ζωή, πού θά συνιστᾶ τή βάση τῆς πληρότητος τοῦ κάθε ξεχωριστοῦ ἀτόμου.

Ἀλλά ἀντί νά ἀναζητοῦν τίς πραγματικές θετικές ἀξίες τῆς ζωῆς, οἱ ἄνθρωποι μιλοῦν συνήθως γιά ἠθική, καί τήν περιορίζουν στήν ἀντίθεση ἀνάμεσα στό καλό καί στό κακό, καί προπαντός στήν ἀποφυγή τοῦ κακοῦ. Αὐτή ἡ ἠθικολογία σηματοδοτεῖ τήν κυριαρχική παρουσία τοῦ κακοῦ στόν κόσμο, καί τήν ιδεολογική (ἄρα ἐξωπραγματική καί ἀναποτελεσματική) ἀντιμετώπισή του.

Ἡ προβληματική τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ θά τοποθετηθεῖ κάποτε στό μουσεῖο τῆς ἱστορίας, μαζί μέ τήν ἐκμετάλλευση, τήν κρατική βία καί τόν πόλεμο. Καί τότε ἡ βλοσυρή ἠθική θά ἀντικατασταθεῖ ἀπό τή θετική καί δημιουργική πραγμάτωση τῆς ζωῆς. Ἡ ἐξουσιαστική ἠθική θεωρεῖ ἁμαρτία τή *χ α ρ ά*. Τή ζωή τή βλέπει καθήκον καί προετοιμασία. Ὡστόσο πίσω ἀπό τό βλοσυρό βλέμμα της δέν εἶναι δύσκολο νά διακρίνει κανεῖς τόν κόσμο τῶν πραγματικῶν ἐξουσιαστικῶν (καί ἐκμεταλλευτικῶν) σχέσεων. Ἡ ἠθική τοῦ καθήκοντος εἶναι ἔκφραση καί ὑπηρέτης αὐτοῦ τοῦ κόσμου.

Σέ μία κοινωνία δικαιοσύνης καί ἐλευθερίας θά ἐξαφανιστοῦν οἱ ἔννοιες τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ, τοῦ καθήκοντος καί τοῦ πρέπει. (Ἀπολυτοποι-

οὔμε, ἀποβλέποντας σέ μιά ὀριακή κατάσταση πού εἶναι ἀνέφικτη –κάτι τέτοιο θά ἦταν τό τέλος τῆς ἱστορίας–, ἀλλά πού εἶναι κατά βάση καί πραγματοποιήσιμη). Ἐντωμεταξύ ζοῦμε σέ μιά κοινωνία πού σπαράσσεται ἀπό τούς ταξικούς ἀνταγωνισμούς. Στή σημερινή λοιπόν πραγματικότητα, βάση τῆς προσωπικῆς εὐδαιμονίας εἶναι ὁ μαχόμενος ἀνθρωπισμός (μαχόμενος, σ' ἀντίθεση μέ τό θεωρησιακό). Ἡ πληρότητα τῆς ζωῆς σήμερα μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ μόνο μέ τή συνειδητή συμμετοχή στήν πράξη γιά τό ξεπέραςμα τῆς ταξικῆς δουλείας καί τῶν ἀλλοτριώσεων πού αὐτή συνεπάγεται.

Ἡ πρακτική συμμετοχή γιά τό μετασχηματισμό τοῦ κόσμου δέν ἀποκλείει, ἀντίθετα προϋποθέτει, τήν ὀλόπλευρη ἀνάπτυξη τοῦ ἀτόμου καί τήν ὀλοκλήρωση τῆς προσωπικότητάς του. Μέσα στήν ἀγωνιστική πράξη ὁ ἀνθρώπος πλουτίζει τίς κοινωνικές σχέσεις καί τήν ἐμπειρία του. Ὡθεῖται νά κατακτήσει τή γνώση καί νά γνωρίσει τά δημιουργήματα τῆς τέχνης. Μετέχει ἐνεργά στήν πολιτισμική ζωή. Ἀποκαθιστᾷ σχέσεις οὐσιαστικῆς ἐνότητας μέ τό σύνολο καί συνεισφέρει στό γενικό ἔργο μέ τίς δικές του ἰδιαιτερότητες. Ὡστόσο, μετέχοντας στή δημιουργία τοῦ μέλλοντος, δέ χάνει ἀπό τά μάτια του τό παρόν: μέσα στήν ἀνθρώπινη κοινότητα παύει νά εἶναι μόνος, καί μέ τή δημιουργική πράξη ὑπερβαίνει τά στενά ὄρια τῆς ἀτομικότητας συνεισφέροντας σέ ἕνα ἔργο πού ὑπερβαίνει τή δική του ὑπαρξη.¹⁵ Ὁ προοδευτικός ἀνθρώπος ἔχει συνείδηση τῆς πρόσκαιρης ὑπαρξῆς του, ἀλλά μέσα στή δημιουργική πράξη συμφιλιώνεται μέ τήν ἐννοια τοῦ πεπερασμένου.

«Ψωμί, παιδεία, ἐλευθερία»: πολιτικό σύνθημα πού φλόγισε τήν ἐλληνική νεολαία σέ δύσκολους καιρούς. Ἀλλά τό σύνθημα αὐτό ἐκφράζει μιά ὀλοκλήρη φιλοσοφία τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἱκανοποίηση τῶν ὑλικῶν ἀναγκῶν εἶναι ἀναγκαία συνθήκη γιά τόν ὅποιονδήποτε «ἐξανθρωπισμό» καί τήν ὀποιαδήποτε εὐδαιμονία. «Ἡ πείνα φτιάχνει κτήνη, καί ἡ ἔλλειψη παιδείας τέρατα», ἔγραψε ὁ Husserl. Τό ψωμί καί ἡ παιδεία δέν ἀρκοῦν. Τρίτος ὄρος: ἡ ἐλευθερία. Οἱ τρεῖς αὐτοί ὄροι ἀποτελοῦν τήν προϋπόθεση γιά τήν ὀλόπλευρη ἀνάπτυξη τοῦ ἀτόμου, γιά τήν ἀνθήση τῆς προσωπικότητάς του.

Ἡ μονοδιάστατη κοινωνία μας δέν εἶναι ὁ κατάλληλος τόπος γιά τήν ἀνθήση τῆς ζωῆς. Οἱ ἄλλοτε «σοσιαλιστικές» κοινωνίες ἐξάλλου δέν μπο-

ρεσαν νά ξεπεράσουν τίς κληρονομημένες μορφές βαρβαρότητας, καθώς και τίς νέες πού ἀναπτύχθηκαν στά πλαίσια τοῦ κρατισμοῦ καί τῆς ἱεραρχίας, τῶν προνομίων, τῆς ἀποξένωσης καί τῆς διαφθορᾶς πού γέννησε ὁ κρατισμός – ἡ μορφή κοινωνίας πού, στή συνείδηση τοῦ διευθυντικοῦ στρώματος, ταυτίστηκε μέ τό σοσιαλισμό.

Ἄλλ' ἄς μὴν ἀφηνόμαστε στίς γλυκερές φαντασιώσεις. Ἀκόμα καί στίς σοσιαλιστικές κοινωνίες τοῦ μέλλοντος, ἡ ζωὴ δέν θά εἶναι μόνο νεότητα καί δημιουργία. Ὁ ποιητὴς ὀραματίζεται τίς «ἐπαύριον πού τραγουδᾶνε». Καλὸ τό τραγούδι, ἀλλὰ καί ὁ θρῆνος δέ θά λείψει ποτέ ἀπὸ τὰ χεῖλη τῶν ἀνθρώπων. Πάντα θά ὑπάρχουν κοινωνικές ἀντιθέσεις, καί ἡ προσωπικὴ ἀποτυχία θά εἶναι πάντα μιὰ προοπτικὴ. Καί θά ὑπάρχουν πάντα ἀσθένειες καί γηρατεία, πού σβῆνουν τὴ χαρὰ τῆς ζωῆς, ἀκόμα καί στήν πιὸ ὀλοκληρωμένη προσωπικότητα. Καί, παρόλη τὴν ὑπέρβαση τῆς πρόσκαιρης ἀτομικότητας μέσα στό κοινωνικὸ ἔργο, τό ὄραμα τοῦ θανάτου θά ἀνασύρει πάντα στό πεδίο τῆς συνείδησης τὰ ὀριακὰ ἐρωτήματα γιὰ τὴ ζωὴ, ἂν ὄχι τό φόβο καί τὴν ἀπελπισία. Μιὰ ζωὴ δημιουργικὴ καί πλήρης βοηθᾶ στή νηφάλια ἀντιμετώπιση τοῦ τέλους. Μπορεῖ ὁ ποιητὴς-ἀγωνιστὴς νά λέει γιὰ τό κόμμα του: «Μέ ἔκανες ἀφθαρτο, γιατί μέ σένα δέν τελειώνει ποτέ ἡ ζωὴ μου» (Pablo Neruda)· κι ὡστόσο ἡ ζωὴ τελειώνει, ἔστω κι ἂν τό ἔργο τοῦ ἀτόμου συνεχίζεται μέσα στή ζωὴ τῶν ἐπόμενων γενεῶν.

Πάντα θά μένουμε ἀποροὶ μπροστά στό ἐρώτημα: Γιατί νά ὑπάρχει ὁ κόσμος; Ἡ ἀρχὴ τῆς ἀνυπαρξίας (Ἡράκλειτος ὃ Μάρξ) εἶναι μιὰ ἀφετηρία τῆς φιλοσοφίας, σύμφωνα μέ τὰ δεδομένα τῶν ἐπιστημῶν καί τῆς κοινωνικῆς πρακτικῆς. Ὡστόσο πρόκειται γιὰ ἀρχή, πέρα ἀπὸ τὴν ὁποία ἀδυνατεῖ νά προχωρήσει ἡ νόηση. Ἡ ἀρχὴ τῆς δημιουργίας, πρῶτο, μεταθέτει ἀπλῶς τό ἐρώτημα καί τό διπλασιάζει καί, δεύτερο, ἀντιφάσκει μέ ὀλόκληρη τὴν ἱστορία τῆς νόησης καί μέ τίς ἐπιστῆμες. Ἡ ἀρχὴ αὕτη δέ μπορεῖ νά θεμελιώσῃ μιὰ συνεκτικὴ κοσμοαντίληψη.

Βρεθήκαμε στὸν κόσμο σάν καρπὸς τῆς ἀναγκαιότητας καί τοῦ τυχαίου. Σέ μᾶς ἐναπόκειται νά δώσουμε νόημα στή ζωὴ, δημιουργώντας τίς συνθηκες πού θά κάνουν ἀχρηστὴ τὴν καταφυγὴ στήν ὑπέρβαση καί τὴν ἀναζήτησὴ νοήματος στό χῶρο τῆς ἀνυπαρξίας.

Σημειώσεις 9. Κεφαλαίου

1. Είναι γνωστό ότι η κοσμοθεωρία του δημοτικού τραγουδιού είναι βασικά παγανιστική. Οι έγνοιες της Κόλασης και του Παράδεισου συναντιούνται εκεί σπάνια. Ο "Αδης, αντίθετα, θυμίζει τον "Αδη των αρχαίων: είναι τόπος άχρωμος και θλιβερός – ή αντίθεση της χαρᾶς της ζωής. Το ακόλουθο κρητικό δημοτικό τραγούδι είναι χαρακτηριστικό:

Ἀκούσατε ἴνα μῆνυσε γεῖς νιός ἀπού τόν "Αδη:
Χαρεῖτε σεις αἱ ζώντανοι εἰς τόν ἀπάνω κόσμο,
γιατ' ἐπά πού μαστεν ἐμεῖς στενός μᾶς εἶν' ὁ τόπος.
Δέν ἔχει ὁ Νάδης κοπελιές, μονδέ καί χαροκόπους,
μονδέ καί σημαδότοπους νά σημαδεύγου οἱ γι' ἄντρες,
μονδέ καί θόλι δέ χωρεῖ, γιατ' εἶν' πηλά καί βουρκα.

2. K. JASPERS, *Introduction à la philosophie*, op.cit., σσ. 130-35.

3. J. LACROIX, *Marxisme, existentialisme, personnalisme*, op.cit., σ. 47.

4. Βλ. K. MARX, *Le Capital*, op.cit., τ. 2., σσ. 181-82.

5. J. LACROIX, op.cit., σ. 104.

6 Βλ. Ε. ΜΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Θεωρία και Πράξη*, op.cit. (Κεφ. 5 και 7).

7. G. BESSE, «Dialectique et révolution», στον τόμο *Sur la Dialectique*, «Éd. Sociales», Paris 1977.

8. Σχετικά μ' αυτή την ελευθερία, διαβάζουμε στο *Κεφάλαιο*:

Ἄο μετασηματισμός τοῦ χρήματος σέ κεφάλαιο ἀπαιτεῖ νά μπορεῖ συνεχῶς ὁ κάτοχος τοῦ χρήματος νά βρῖσκει στήν ἀγορά τόν ἐλευθερο ἐργάτη, καί ἐλευθερο ἀπό διπλή ἀποψη: πρῶτα, ὁ ἐργάτης πρέπει νά εἶναι ἕνα ἐλεύθερο πρόσωπο, πού νά διαθέτει κατά τή θέλησή του τήν ἐργατική του δύναμη, σά δικό του ἐμπόρευμα· δεύτερο, ὀφείλει νά μὴν ἔχει ἄλλο ἐμπόρευμα γιά πώληση. Νά εἶναι, τρόπος

τοῦ λέγειν, ἐλεύθερος ἀπό ὀτιδήποτε, στερημένος ὀλοκληρωτικά ἀπό τά πράγματα πού χρειάζονται γιά τήν πραγματοποίηση τῆς ἐργατικῆς του δύναμης. Ἄλλά ἡ ἐργατική αὐτή δύναμη χρειάζεται ὕλικά μέσα γιά τήν ἀναπαραγωγή τῆς – καί ἂν δέν πωληθεῖ, δέν εἶναι τίποτα (*Le Capital*, τ.1., σσ. 172-76).

9. K. MARX, op.cit., τ. 8., σσ. 198-99.

10. Βλ. προαναφερόμενες ἐργασίες τῶν KIERKEGAARD, HEIDEGGER, JASPERS, SARTRE.

11. KIERKEGAARD, *L'Existence*, op.cit., σσ. 132-33.

12. E. MOUNIER, *Le Personnalisme*, op.cit., σσ. 39-42.

13. Ἐδῶ ἀξίζει νά θυμίσουμε ὀρισμένες σκέψεις τοῦ Μάρξ ἀπό τά νεανικά *Χειρόγραφα τοῦ 1844*. Κατά τόν Μάρξ, τό γεγονός ὀτι ἡ γυναίκα εἶναι λεία καί ὕπηρετρια τῆς συλλογικῆς ἡδυπάθειας, συνιστᾶ ἕνα μέτρο τῆς ὕποβάθμισης τοῦ ἀνθρώπου. Ἄλλά ἡ σχέση τοῦ ἀνδρα μέ τή γυναίκα εἶναι σχέση εἰδολογική, φυσική. Καί ἡ ποιότητα αὐτῆς τῆς σχέσης ἀποτελεῖ συγκεκριμένο μέτρο τοῦ κατά πόσον ἡ ἀνθρώπινη οὐσία ἔχει γίνει φύση καί τοῦ κατά πόσον ἡ φύση ἔχει γίνει ἀνθρώπινη οὐσία. Ξεκινώντας ἀπ' αὐτή τή σχέση μπορούμε νά κρίνουμε ὀλοκληρο τό ἐπίπεδο τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ σχέση τοῦ ἀντρα μέ τή γυναίκα εἶναι ἡ πιό φυσική σχέση ἀνθρώπου πρὸς ἀνθρωπο. Στή σχέση αὐτή ἐμφανίζεται, συνεπῶς, σέ ποιό μέτρο ἡ φυσική συμπεριφορά τοῦ ἀνθρώπου ἔγινε ἀνθρώπινη καί σέ ποιό μέτρο ἡ ἀνθρώπινη οὐσία ἔγινε φυσική οὐσία· σέ ποιό βαθμό ἡ ἀνάγκη τοῦ ἀνθρώπου ἔγινε ἀνθρώπινη ἀνάγκη – ἄρα σέ ποιό βαθμό, στήν πιό ἀτομική του ὕπαρξη, ὀ ἀνθρωπος εἶναι ταυτόχρονα κοινωνικό ὄν (βλ.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ 9. ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

K. MARX, *Manuscripts de 1844*, «Éd. Sociales», Paris 1969, σσ. 86-87).

14. 'Ο Η. LEFEBVRE γράφει σχετικά με τὸ ρόλο τῆς φιλοσοφίας νά ὑψώσει τὴν καθημερινότητα στὸ ἐπίπεδο τοῦ γενικοῦ:

Τὸ νά ἐγκαταλείψουμε τὸ καθημερινό στὴν ἀσημαντότητα, μετὸ πρόσημα ὅτι εἶναι κοινότοπο, μοιάζει νά εἶναι θεμελιακὸ σφάλμα. Τί πιὸ τετριμμένο καὶ κοινότυπο ἀπὸ τὴν ἐργασία; Κι ὡστόσο, τὸ ν' ἀνυψώσουμε τὴν ἐργασία σὴ γλώσσα, σὴν ἔννοια, νά διατυπώσουμε τὴν ἔννοια καὶ ἀπ' τὴν ἄλλη, ταυτόχρονα, νά τὴν κρίνουμε, καὶ νά τὴν ὑπερβοῦμε ἴσως, αὐτὸ ὑπῆρξε ἓνα σοβαρὸ ἔργο: τὸ ἔργο τοῦ Μάρξ... (*Le Temps de méprises*, Libr. Stock, Paris 1975, σ. 205).

15. 'Ο J. LACROIX σημειώνει μιά βασικὴ ἀλήθεια, ἔστω καὶ σὴ γλώσσα τῆς οὐμανιστικῆς φιλοσοφίας:

'Ο ἄνθρωπος δέν εἶναι ἐντελῶς ἄνθρωπος, παρὰ μόνο μέσα καὶ ἀπὸ τὴν κοινότητά του μετὸς ἄλλους ἀνθρώπους. Πραγματώνοντας αὐτὴ τὴν κοινότητα, δηλαδή θέτοντας τέλος σὴν πάλη, περνᾷ ἀπὸ τὴν ἀλλοτριωμένη συνείδηση σὴν πραγματικὴ συνείδηση, συμφιλιώνει τὴν ἀνθρωπότητα μετὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ της. 'Η εὐτυχῆς συνείδηση εἶναι αὐτὴ ποὺ ἀντανακλᾷ μιά εἰρηνεμένη ἀνθρωπότητα. Ἔτσι ἐξηγεῖται ὅτι, γιὰ τὸ μαρξιστὴ, ὁ πιὸ ἠθικὸς ἄνθρωπος εἶναι ὁ πιὸ προοδευτικὸς... (*Marxisme, existentialisme, personnalisme*, op.cit., σ. 24).